

Stosunki kalifatu umajjadzkiego z Chazarami oraz dynastią Tang a oblężenie Konstantynopola w latach 717-718

Wynik wojen arabsko-bizantyńskich w pierwszej połowie VIII wieku ustalił granice pomiędzy chrześcijaństwem a islamem na następne dwieście pięćdziesiąt lat. Oblężenie Konstantynopola w latach 717-718, istotny element tych wojen, przedstawiane jest przez bizantynistów jako wydarzenie mające niebagatelne znaczenie dla rozwoju historii Śródziemnomorza¹ – znacznie większe niż znana bitwa pod Poitiers z 732 roku pomiędzy Frankami a muzułmanami. W badaniach nad tym starciem zbrojnym nie rozważano jednak dotychczas, jaki wpływ na jego wynik miały ówczesne stosunki kalifatu umajjadzkiego z państwem chazarskim na Kaukazie oraz działania wojsk arabskich na obszarze Azji Centralnej. W niniejszym artykule przeanalizuję wpływ, jaki miał podział sił na różnych kierunkach arabskiej ekspansji dla wyniku wojen z Bizancjum. Naświetlenie międzynarodowego tła oraz przeanalizowanie wydarzeń niezwiązanych z obszarem śródziemnomorskim pozwoli lepiej zrozumieć, dlaczego armie islamu zostały zatrzymane pod murami Konstantynopola. Umożliwi to także osiągnięcie szerszej perspektywy w badaniach nad tymi zagadnieniami, dotychczas analizowanymi w wymiarze starć bezpośrednich pomiędzy dwoma uniwersalnymi imperiami – bizantyńskim i muzułmańskim.

¹ H.A.R. Gibb napisał, że od tego momentu możemy mówić o zwróceniu się islamu na wschód, zob. *Arab-Byzantine relations under the Umayyad caliphate*, „Dumbarton Oaks Papers” 28 (1958), s. 232. L.W. Barnard przyznaje oblężeniu rangę jednego z najważniejszych starć w historii świata, zob. *Byzantium and Islam. The Interaction of Two Worlds in the Iconoclastic Era*, „Byzantinoslavica” 36 (1975), s. 25. Przedwojenny historyk grecki Spiridion Lampros nazywa Leona nowym Miltiadesem, a wojny arabsko-bizantyńskie przyrównuje do persko-greckich, zob. *Istoria tis Ellados*, vol. III, Ateny 1892, s. 779. E. Eickhoff znaczenie tego oblężenia dla techniki operacji morskich porównuje ze znaczeniem pierwszej wojny punickiej, zob. *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland. Das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegemonie (650-1040)*, Berlin 1966, s. 35; J.B. Bury nazywa zaś rok 718 „powszechnym”, zob. *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D. to 800 A.D.)*, vol. II, London 1889, s. 405.

Oblężenie Konstantynopola²

Najpierw jednak postaram się pokrótce przedstawić najważniejsze fakty związane ze starciem pod stolicą cesarstwa bizantyńskiego w latach 717-718. Przede wszystkim należy podkreślić, że Bizancjum w momencie arabskiej inwazji znajdowało się w stanie permanentnego kryzysu³. Dość przypomnieć, że od 711 do 717 roku władca na tronie w Konstantynopolu zmieniał się czterokrotnie⁴. W 715 roku doszło do krótkotrwałego oblężenia stolicy przez flotę z wojskami temu⁵ Opsikon na pokładzie⁶. Skomplikowana sytuacja w cesarstwie miała także wpływ na działania Arabów w Azji Mniejszej podczas ich marszu na Konstantynopol.

Teofanes nie podaje bliższych informacji o koncentracji wojsk muzułmańskich przed wyprawą. Opis tej operacji zawierają inne źródła, głównie arabskie. Armia kalifa zebrała się pod Dabik, obok Aleppo⁷. Nie znamy dokładnej liczby wojsk, jakie się tam zgromadziły. Podawane zaś przez kronikarzy wielkości nie zasługują na zaufanie⁸. Musiała być to jednak znaczna potęga, biorąc pod uwagę cel, jaki był stawiany przed tą ekspedycją. Ponieważ kalif Sulejman, który miał początkowo dowodzić, zachorował w Dabik, oddał dowództwo swemu bratu przyrodniemu Maslamie⁹.

Teofanes początek wyprawy przeciw Konstantynopolowi datuje na rok 715/716; wymarsz z Dabik odbył się najprawdopodobniej we wrześniu roku 715. Teofanes podaje nam, że wojsko arabskie podzielone było na dwie armie, które działały właściwie niezależnie od siebie¹⁰. Armia wodza Sulejmana była awangardą wojsk arabskich, być może tylko konną, jak przypuszcza Julian Kulakovskij¹¹. Mogła ona spełniać rolę osłonową, ochraniając główne siły arabskie od północy. Z pewnością poruszała się też szybciej od armii Maslamy, która

² Opis oparłem na ustaleniach, które poczyniłem w: B. Cecota, *Wybrane zagadnienia arabskiej wyprawy na Konstantynopol w latach 717-718 w: Księga pamiątkowa XV. Ogólnopolskiego Zjazdu Historyków Studentów*, t. 1, Łódź 2008, s. 37-50.

³ W. Treadgold, *Seven Byzantine Revolutions and the Chronology of Theophanes*, „Greek, Roman, and Byzantine Studies”, 31, 1990, s. 203-227.

⁴ G.V. Summer, *Philippicus, Anastasius II and Theodosius III*, „Greek Roman and Byzantine Studies”, 17, 1976, s. 287-294.

⁵ Bizantyńskiego okręgu militarnego.

⁶ W. Treadgold, op. cit., s. 219-222.

⁷ R. Guiland, *L'expédition de Maslama contre Constantinople (717- 718)* w: idem, *Études Byzantines*, Paris 1959, s. 110.

⁸ Michał Syryjczyk napisał, że miało tam być 200 tys. wojowników, którym towarzyszyło 12 tys. jucznych zwierząt. Bar Hebraeus dodaje informację o 30 tys. starych, doświadczonych wojowników, których celem było zagrzewanie młodych do pozostania na drodze Allaha. Historyk armeński, Asolik z Taron, podaje liczbę 500 tys. żołnierzy, zob. ibidem, s. 130; Według zaś At-Tabariego armia arabska liczyła 180 tys. wojowników, zob. D. Madeyska, *Wojny arabsko-bizantyńskie*, „Przegląd Orientalistyczny” 103 (1977), s. 193.

⁹ R. Guiland, *L'expédition...*, s. 110-111.

¹⁰ *Theophanis Chronographia*, AM 6208, red. C.G. de Boor, Lipsiae 1883, s. 386, wersy 25-27 (dalej: *Theoph.*).

¹¹ J. Kulakovskij, *Istorija Vizantii*, vol. III, London 1973, s. 326.

obarczona była taborem. Maslama przypuszczalnie współpracował z flotą, która także wyruszyła na tę ekspedycję. Dowodził nią najprawdopodobniej Umar ibn Hubajra¹².

Gdy armia Sulejmana przybyła pod Amorion, stolicę *temu*¹³ Antolikon, jej dowódca podjął rozmowy z tamtejszym strategiem, przyszłym cesarzem Leonem. Pertraktowano na temat ewentualnego przejścia Leona na stronę arabską. Trudno stwierdzić jednoznacznie, czy założyciel dynastii izauryjskiej ułożył się z muzułmanami. Faktem jest, że Amorion nie został zdobyczą Maslamy. Po nieudanym oblężeniu Amorionu, Maslama ruszył spod Akroinon, miejscowości na granicy *temu* Antolikon, przez Sardy (o zajęciu których wspominają kroniki syryjskie z 819 i z 846 roku oraz dzieło Michała Syryjczyka¹⁴), pod Pergamon. Miasto obległ i zajął „z pomocą diabelskiej siły” (*ek diabolikes energeias*)¹⁵, najprawdopodobniej jesienią 716 roku¹⁶. W czasie, gdy Arabowie posuwali się w głąb Azji Mniejszej, zmieniła się sytuacja w stolicy cesarstwa. Władzę przejął Leon, koronowany przez patriarchę Germana¹⁷.

Teofanes pisze, że Maslama, po przezimowaniu w Azji, ruszył na Konstantynopol¹⁸, przechodząc cieśniny pod Abydos, znacznie oddalonego od stolicy Bizancjum, i niszcząc po drodze bliżej nieokreślone twierdze. Ekkehard Eickhoff podaje, że Maslama stanął przed murami teodozjańskimi¹⁹. Oblężenie rozpoczęło się 15 sierpnia 717 roku.

1 września przyплыnęła flota, która zacumowała pomiędzy Magnaurą a Kyklobionem²⁰, czekając na sprzyjający wiatr. Po dwóch dniach popłynęła dalej. Część okrętów przycumowała przy Antemionie i Kleidonie²¹, to jest w cieśninie Bosforu. Pozostałe statki zacumowały natomiast w pobliżu Chalcedonu, przy porcie Eutropios. Celem operacji morskiej było zablokowanie Bosforu²². Manewry okrętów zniweczył wiatr. Leon, gdy to zauważył, nakazał wypłynąć *dromonom*²³, które zadały flocie arabskiej znaczne straty. Kilka okrętów

¹² R. Guiland, *L'expédition...*, s. 11.

¹³ Tem – jednostka podziału administracyjnego w Cesarstwie Bizantyńskim.

¹⁴ *Chronicles up to AD 819/846*, AG 1028, s. 80 w: *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, przeł. A. Palmer, Liverpool 1993. Zob. C. Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, Cambridge 1976, s. 60.

¹⁵ *Theoph.* AM 6208, s. 390, wers 28, s. 541. Na temat wydarzeń pergamońskich zob. W. Brandes, *Apokalyptisches in Pergamon*, „Byzantinoslavica” 48, 1987, s. 1-11; B. Cecota, *op. cit.*, s. 46; M.G. Varvounis, *Une pratique de magie byzantine et la Preis de Pergame par les Arabes*, „Byzantion” 68, 1998, s. 148-156.

¹⁶ Wskazuje na to narracja Teofanesa, który tym wydarzeniem kończy rok 715/716, a następna wzmianka o Maslamie, pod rokiem 716/717, która dotyczy jego przezimowania w Azji.

¹⁷ *Theoph.*, AM 6208, s. 390, wersy 19-26.

¹⁸ *Theoph.*, AM 6209, s. 395, wersy 13-16.

¹⁹ E. Eickhoff, *op. cit.*, s. 33.

²⁰ Miejscowości wymieniane w tym fragmencie odnajdzie czytelnik na mapach zamieszczonych w: R. Janin, *Constantinople byzantine. Développement urbain et Répertoire topographique*, Paris 1950, c. VIII et IX.

²¹ Ibidem, c. XI.

²² R. Guiland, *L'expédition...*, s. 119.

²³ Dromony – okręty wiosłowo-żaglowe używane na Morzu Śródziemnym po upadku Cesarstwa Rzymskiego przez floty Bizancjum i Arabów.

muzułmanów wylądowało po tej klęsce aż na mieliznach wysp Oksia i Plateia²⁴. Jak wynika z dalszych fragmentów relacji Teofanesa, zwycięstwo nie przyniosło Miastu wymiernych korzyści, gdyż wkrótce Arabowie znowu zakotwiczyli w Bosforze, w zatoce zwanej Sostenios²⁵. W międzyczasie rozpoczęła się zima, wyjątkowo surowa tego roku. Skutkiem takich warunków atmosferycznych były duże straty w koniach, wielbłądach i innych zwierzętach, poniesione przez Arabów.

Nadzieją dla Maslamy, jak się okazało niespełnioną, były posiłki wojskowe, przysłane na wiosnę roku 718. Były to dwie floty. Pierwsza, którą dowodził Sufjan, skompletowana w Egipcie, liczyła czterysta okrętów. Na temat liczebności drugiej, dowodzonej przez Jazyda, nie ma informacji. Obaj wodzowie, obawiając się ognia greckiego, zacumowali w pewnej odległości od Konstantynopola. Sufjan w Kalos Agros²⁶, Jazyd zaś na wybrzeżu azjatyckim Morza Marmara, w miejscowościach Kartalimen i Brijas (Bryas) oraz Satyros²⁷. Leon, dowiedziawszy się o obecności nowych okrętów arabskich, wystąpił przeciw nim *dromony*. Bitwa zakończyła się wielkim zwycięstwem Bizantyńczyków. W wyniku tych działań, a także rozbicia dwóch flot posiłkowych, oblegający zaczęli cierpieć głód.

Nierozwiązanym problemem badawczym pozostaje udział Bułgarów w wojnie arabsko-bizantyńskiej²⁸. Duża rola wojsk bułgarskich w ostatecznej klęsce Arabów pod Konstantynopolem wydaje się być niewątpliwa, czego udanie dowodzi analiza źródeł dokonana przez Vasila Gjuzeleva²⁹.

Teofanes stwierdza, że gdy kalifem został Umar II, nakazał on Maslamie odwrót, i 15 sierpnia 718 roku „Hagarenses ruszyli w wielkim wstydzie”. Według Teofanesa Umar przejął władzę już 8 października roku poprzedniego. Z informacji tej wynika, że nowy kalif nie wydał swego rozporządzenia, nakazującego odwrót, tak nagle, jak to przedstawiają źródła arabskie. Wręcz przeciwnie, dopóki uznawał zdobycie Konstantynopola za realne, dopóty starał się jak najlepiej dopomóc oblegającym.

²⁴ R. Janin, op. cit., c. XIII et XV.

²⁵ Ibidem, c. XI.

²⁶ Ibidem, c. XI.

²⁷ Ibidem, c. XIII.

²⁸ Streszczenie dyskusji na ten temat: B. Cecota, *Bułgarzy wobec arabskiego oblężenia Konstantynopola w latach 717-718*, „Balcanica Posnaniensia” XVIII, 2011, s. 11-22.

²⁹ V. Gjuzeliev, *La participation des Bulgares à l'échec du siège arabe de Constantinople en 717-718*, „Études Historiques”, vol. 10, 1980, s. 91-113.

Konflikt z Chazarami

Niektóre źródła proveniencji wschodniej suponują, że tylko ze względu na rozkaz Umara nakazujący odwrót, Konstantynopol nie uległ wojskom Maslamy³⁰. Choć opinia ta wydaje się dosyć mocno przesadzona, warto zatrzymać się nad nią chwilę dłużej. Z pewnością siły arabskie zostały uszczuplone ze względu na porażkę zadaną im przez Bułgarów. Nie ulega wątpliwości, iż w świetle przekazów bizantyńskich, Leon doskonale poradził sobie w walkach na morzu, nie pozwalając okrętom arabskim na zdobycie zaopatrzenia dla głodującej armii. Wydaje się jednak, że nie możemy stanowczo stwierdzić, że odsiecz bułgarska czy bizantyńskie zwycięstwa na morzu rozbiły wojska Maslamy na tyle, by były zmuszone do odwrotu. Warto więc szukać, poprzez przyjrzenie się ówczesnej sytuacji geopolitycznej, dodatkowych przesłanek, które uzasadniałyby wycofanie się muzułmanów spod Konstantynopola.

Arabowie zetknęli się z państwem chazarskim³¹ w połowie VII wieku. Od początku nawiązania stosunków pomiędzy obydwoma potęgami nie można ich określić jako dobrych. Już te pierwsze kontakty zaowocowały tzw. pierwszą wojną arabsko-chazarską³². Walki, których kres przypada na koniec lat 60. VII wieku, wznowili sami Arabowie w pierwszym dziesięcioleciu VIII wieku. Głównym ogniskiem starć arabsko-chazarskich był w tym okresie Balandżar, w okolicach dzisiejszego Derbentu w Dagestanie. Serię arabskich wypraw na to miasto rozpoczął w latach 708-709³³ znany już nam Maslama, syn Abd al-Malika. Ponownie armie muzułmańskie dotarły w okolice Balandżaru w roku 711 oraz 714. Druga z tych ekspedycji zakończyła się połowicznym sukcesem muzułmanów, gdyż udało im się zdobyć dość istotną ze względów strategicznych fortecę Bab al-Abwab (współczesny Derbent)³⁴.

Warto zauważyć, że muzułmanie rozpoczęli najazdy na twierdze należące do kaganatu w tym samym okresie, gdy możemy już mówić o realizacji zamysłów Walida I odnośnie do ekspedycji na Konstantynopol. W roku 708/709 Arabowie zdobyli Tjanę w Azji Mniejszej³⁵. Lata 713 i 714 to dość poważne wyprawy rabunkowo-rekonesansowe na Galatię i Pizydję.

³⁰ M. Canard, *Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende*, „Journal asiatique” 208, 1926, s. 99-100.

³¹ Na temat Chazarów i ich państwa zob. M.I. Artamanow, *Istorija Chazar*, Leningrad 1962; K.A. Brook, *The Jews of Khazaria*, Rowman&Littlefield 2006; D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton 1954; D. Ludwig, *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*, Münster 1982; P.B. Golden, *Khazar Studies: An Historio-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, Budapest 1980; S.A. Pletnjowa, *Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga*, Wien 1978; *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*, red. P.B. Golden, H. Ben-Shammai, A. Róna-Tas, Leiden-Boston 2007.

³² D.M. Dunlop, *op. cit.*, s. 41-57.

³³ *The History of al-Tabari. Volume XXIII: Zenith of the Marwanid House*, przeł. M. Hinds, New York 1990, s. 148; D.M. Dunlop, *op. cit.*, s. 60n.

³⁴ G. Rotter, *Maslama b. 'Abd Al-Malik b. Marwan w: The Encyclopedia of Islam. New Edition*, vol. VI, Leiden-New York 1991, s. 740.

³⁵ *Theoph. AM 6201*, s. 376-377, wersy 31 (s. 376) oraz 1-14 (s. 377).

Trudno stwierdzić, co było przyczyną podejmowania równoczesnych ataków zarówno na cesarstwo, jak i kaganat. Być może była to zwykła chęć zysku z wypraw rabunkowych, którą powodowani byli lokalni gubernatorzy. Zastanawiające jest jednak, że ekspedycjami przeciwko Chazarom i Bizantyńczykom w tym okresie dowodził dosyć często brat kalifa Walida – Maslama. Być może więc ataki na kaganat miały podobny charakter jak wyprawy na Galatię i Pizydję – przygotowania do większej ekspedycji.

Nie zatrzymując się dłużej nad tą trudną do wyjaśnienia kwestią, należy podkreślić, że muzułmanie sprowokowali chazarski odwet. W roku 717, gdy większość sił arabskich została skoncentrowana na wyprawie konstantynopolińskiej, kagan postanowił wykorzystać sytuację. W latach 717-718 odnotowujemy potężną wyprawę chazarską na terytoria Szirwanu, czyli dzisiejszego Azerbejdżanu³⁶.

Chazarski atak spotkał się z odpowiedzią kalifa Umara II. Powołał on na zarządcę wspomnianych terytoriów oraz dowódcę tamtejszej armii Hatima ibn an-Numana, któremu udało się zmusić Chazarów do wycofania się z Szirwanu³⁷. Warto podkreślić, że wyprawa z lat 717-718 była pierwszą chazarską operacją zaczepną wymierzoną w kalifat – dotychczas kaganat ograniczał się do odpierania muzułmańskich najazdów.

Wspomniana okoliczność pozwala nam rozpatrywać kwestię domniemanego sojuszu bizantyńsko-chazarskiego w interesującym nas okresie³⁸. Niestety, nie dysponujemy bezpośrednim dowodem źródłowym na współdziałanie kaganatu i cesarstwa przeciw Arabom w czasie, gdy Konstantynopol był oblegany przez Maslamę. Wiemy jednak, że kontakty pomiędzy Bizancjum a Chazarami na początku VIII wieku przybrały dość ożywioną formę³⁹. Było to związane przede wszystkim z działalnością Justyniana II, który w latach 704-705 starał się o pomoc kagana w odzyskaniu utraconego tronu⁴⁰. Pomimo, że starania te spełzły na niczym, potomkowie Turkutów wyraźnie zainteresowali się sytuacją w Bizancjum. Dysponujemy przekazami sugerującymi, że w 711 roku udzielali oni pomocy w obaleniu

³⁶ *The History of al-Tabari. Volume XXIV: The Empire in Transition*, przeł. D.S. Powers, New York 1989, s. 74; D.M. Dunlop, op. cit., s. 60n.

³⁷ Ibidem, s. 60n.

³⁸ Na temat późniejszych związków bizantyńsko-chazarskich zob. A.F. Kralidis, *Oi Chazaroi kai to Byzantio. Istoriki kai triskeiologiki prosengisi*, Atina 2003; T.S. Noonan, *Byzantium and the Khazars: a Special Relationship?* w: *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*. Cambridge 1990, red. S. Franklin, J. Shepard, Aldershot-Brookfield 1992, s. 117-128; V. Vachkova, *Danube Bulgaria and Khazaria as part of the Byzantine oikoumene* w: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, red. F. Curta, R. Kovalevs, Leiden-Boston 2008, s. 339-362.

³⁹ M.J. Leszka, *Bułgaria i Chazarzy wobec walk o władzę w Bizancjum w początkach VIII w.*, „Balcanica Posnaniensia” IX/X, 1999, s. 49-62.

⁴⁰ A. Kompa, *Cesarz bez cesarstwa – Justynian II między obaleniem a powrotem na tron (wybrane zagadnienia)* w: *Iuvenilia. Materiały z XIV Ogólnopolskiego Zjazdu Historyków Studentów. Wrocław 30 III-2 IV 2006*, Wrocław 2007, s. 29-43.

wspomnianego Justyniana i osadzeniu na tronie w Konstantynopolu Filipika⁴¹. Istotną informację przekazał także Teofanes, który napisał, iż Leon III, będąc jeszcze jednym z niższych rangą wojskowych, brał udział w tajnej misji na Kaukazie⁴². Trudno jednak na podstawie tak wątpliwych przesłanek, jak rozwój kontaktów chazarsko-bizantyńskich na początku VIII wieku i domniemane osobiste rozeznanie Leona III w kwestiach kaukaskich, budować hipotezy, że cesarz mógł szukać pomocy kagana podobnie jak to uczynił z Bułgarami, gdy wysłał do nich swojego przedstawiciela⁴³. Z pozostawionych relacji źródłowych wynika, że korelacja pomiędzy czasem oblężenia oraz wyprawy chazarskiej była raczej przypadkowa, zaś sama reakcja kagana, spowodowana nieodpowiednią polityką muzułmanów w latach wcześniejszych, sprowokowała Chazarów do kontrataku⁴⁴.

Spór arabsko-chiński o Ferganę

W tym samym okresie, czyli drugim dziesięcioleciu VIII wieku, odnotowujemy szczególne zainteresowanie Arabów obszarami Transoksanii, które częściowo znajdowały się w orbicie wpływów chińskiej dynastii Tang.

Zarządcą Chorasanu, a równocześnie inicjatorem aktywnej polityki wobec państw środkowoazjatyckich, był Kutajba ibn Muslim⁴⁵. To on w latach 708-713, po kilku błyskotliwych kampaniach, uczynił poddanyymi sobie szereg skonfliktowanych organizmów politycznych na obszarze Transoksanii⁴⁶. Kontynuując podboje, w 713/714 roku Kutajba rozpoczął operację przeciwko Kaszgarowi, który znajdował się już bezpośrednio w chińskiej strefie wpływów⁴⁷. Działania arabskiego wodza wywołały zdecydowaną reakcję cesarza Huan Zonga, który wysłał do Kutajby swojego przedstawiciela. Według przekazu At-Tabariego, podczas rozmów doszło do wielu spięć⁴⁸.

⁴¹ *Theoph.* AM 6203, s. 378-381. Na temat rebelii Filipika zob. V. Summer, op. cit., s. 287-289; W. Treadgold, op. cit., s. 215-217.

⁴² *Theoph.* AM 6209, s. 392-394.

⁴³ P.A. Yannopoulos, *Le rôle des Bulgares dans la guerre Arabo-Byzantine de 717-718*, „Byzantion” 67, 1997, s. 483-516.

⁴⁴ Jako stronę zaczepną przedstawia Arabów armeński historyk z VIII wieku, Ghewond, który w swojej *Historii kalifów* przekazuje, że konflikt pomiędzy kaganatem a kalifatem miał miejsce w drugim roku panowania Sulejmana, czyli w 716 (przypuszczalnie był to rok rozpoczęcia inwazji na Azję Mniejszą). Wyprawą dowodzić miał Maslama (wódz wyprawy na Konstantynopol). Wyraźnie widać więc, że Ghewond pomylił ekspedycję przeciw cesarstwu z tymi, które były wymierzone przeciw kaganatowi. Armeńczyk potwierdza jednak, że arabskie operacje zaczepne przeciwko obydwu mocarstwom zbiegły się w czasie. Wymienia także tereny wokół Derbentu jako miejsce walk arabsko-chazarskich, zob. *Istorija chalifow wardapieta Gewonda, pisatel'a VIII wieka*, przeł. K. Patkanian. St. Petersburg 1862, s. 27-29.

⁴⁵ Na temat Kutajby oraz jego podbojów zob. H.A.R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia*, London 1923, s. 27n.

⁴⁶ *The History of al-Tabari. Volume XXIII: Zenith of the Marwanid House*, s. 150-156; 164-177; 189-201.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 224n.

⁴⁸ Szczegóły negocjacji w: *The History of al-Tabari. Volume XXIII: Zenith of the Marwanid House*, s. 227n.

Poprawa napiętych stosunków nie trwała niestety zbyt długo. Już w 715 roku wybuchł konflikt o kontrolę nad Ferganą⁴⁹, stolicą bardzo bogatej kotliny górskiej pomiędzy pasmami Tienszan i Ałaj⁵⁰, kluczowej ze względów strategicznych⁵¹. Arabom udało się wprowadzić na tron tego miasta sprzyjającego im A-leao-ta. Jednak usunięty w wyniku zamachu stanu dotychczasowy król Fergany, Ichszid, uciekł na terytorium Anksi, protektoratu pozostającego pod wpływem Tangów. Stamtąd wysłał list do cesarza z prośbą o pomoc. Chińczycy potraktowali tę sprawę priorytetowo. W kotlinie fergańskiej pojawiła się armia chińska pod dowództwem Zang Xiaosonga. Chińczycy pokonali A-leao-ta w bitwie pod Namangan i przywrócili Ichszida na tron Fergany.

W odpowiedzi na chińską interwencję, Arabowie weszli w porozumienie z walczącymi przeciw Tangom Turgeszami. Wraz z nimi dokonali najazdu na kolejne sprzymierzone z Chinami państwo strefy przygranicznej – Aksu. Na pomoc zaatakowanym podążyła kolejna armia chińska. Chińczycy zapewnili sobie także współdziałanie skonfliktowanych z Turgeszami Karłuków. Zgodnie z przekazami chińskimi (Księga Tangów) poddani cesarza osiągnęli zwycięstwo⁵². Przedstawiony powyżej konflikt pomiędzy Chinami a kalifatem miał miejsce w roku 717.

Tak więc w czasie, gdy rozpoczęło się oblężenie Konstantynopola, Arabowie ponieśli klęskę także na najbardziej oddalonym, środkowoazjatyckim teatrze wojny. Niestety, nie dysponujemy relacjami, które mogłyby odpowiedzieć na pytanie, czy chińska kontrofensywa była kontynuowana. Nawet jeżeli tak się nie stało, nie znaczy to, że kalif był tego pewny w latach 717-718.

Podsumowanie

Zgodnie z przekazami muzułmańskimi i opierającymi się na nich w niektórych aspektach relacjami syryjskimi, Umar II wycofał wojska spod Konstantynopola przede wszystkim ze względu na swoje przekonania. Uważał bowiem, iż niewiernych można nawrócić pokojowymi metodami. Nie wydaje się to jednak prawdą – władzę nad państwem przejął już w 717 roku, a więc w okresie, gdy oblężenie dopiero wchodziło w decydującą fazę. Gdyby widział szanse powodzenia tej operacji, z pewnością nie przerwałby jej. Klęski na wschodzie, szczególnie nieoczekiwana agresja chazarska, mogły się przyczynić do podjęcia przez niego takiej, a nie innej decyzji

⁴⁹ H.A.R. Gibb, *The Arab Invasion of Kashgar in A.D. 715*, „Bulletin of the School of Oriental Studies” 3 (1922), s. 467-474.

⁵⁰ Bogactwo swe zawdzięczała doskonałemu nawodnieniu przez rzekę Syr-darię.

⁵¹ Stanowiła (i stanowi do dziś) swoiste wrota do Chin.

⁵² Bai Shouyi, *A History of Chinese Muslim*, vol. II, Beijing 2003, s. 235-236.